

УДК 72.03(477)+725.214.03(477)

О.Г. МОКРОУСОВА

**Київський ЦУМ – еволюція задуму:
від конструктивізму до радянського ар-деко
(1930–1939 роки)**

Стаття присвячена аналізу та виявленню причин численних змін архітектурного задуму в проектуванні Центрального універмагу в Києві. Підкреслюється роль будівлі ЦУМу як характерного прикладу перехідного етапу київської архітектури 1930-х років. Дослідження базується на маловідомих архівних і літературних джерелах.

Ключові слова: Київ, проектування, архітектура, стиль, конструктивізм, ар-деко, пам'ятка архітектури.

У 2012 р. місто втратило один із символів Києва – будинок Центрального універсального магазину на Хрещатику, більше відомий за аббревіатурою – ЦУМ. Говорити про втрату пам'ятки архітектури дозволяє її сучасний стан – залишилися лише фасадні стіни. Незважаючи на заперечення професіоналів і громадськості, на численні виступи в пресі, лише частина цих стін, що з'явилася до війни, була визнана предметом охорони пам'ятки. Забудовник мотивував це фізичною, а головне – моральною застарілістю будівлі, на місці якої запроектували сучасний торговий заклад зі значно розширеною площею та збільшеною поверховістю.

Такий суто утилітарний підхід суперечить сучасним пам'яткоохоронним нормам і критеріям визначення цінності пам'яток архітектури. Цінність пам'ятки, крім безумовно важливої автентичності, включає й різноманітні зміни, які називають в пам'яткознавстві історичними нашаруваннями. ЦУМ був яскравим прикладом такого розвитку. Характерно, що зміни почали виникати ще на етапі самого будівництва, яке розтягнулося на 10 років і відобразило не тільки ідеологічно вмотивовані зміни архітектурних напрямків, але й зміну ролі Києва як нової столиці держави. Первісна ідея будинку кардинально відрізнялася від того, що ми бачили донедавна. З огляду на складні колізії проектування та будівництва і часткове знищення пам'ятки, важливо простежити її історію, щоб краще аргументувати цінність таких багатошарових архітектурних творів.

Ділянка на вул. Хрещатик (в досліджуваній період це була вул. Воровського), яку зайняв ЦУМ, утворилася з двох дореволюційних садиб: № 42 та № 44/2. Кутова садиба на розі з вул. Б. Хмельницького із середини XIX ст. належала А. Шедель і була щільно забудована по периметру житловими та службовими будівлями в 1860–1880-х роках [1]. Розміщені в зоні найвищої в місті торговельно-комерційної активності, будинки були поліфункціональ-

В № 2 Будівництво розпочато на вул. Вороб'ячого
№ 44 за проектом Ниньської Філії Головаркспуту
Г. С. ...
Проект Другого будинку держустанов. 1930 р. Арх.
М. Холостенко (?). Не реалізований

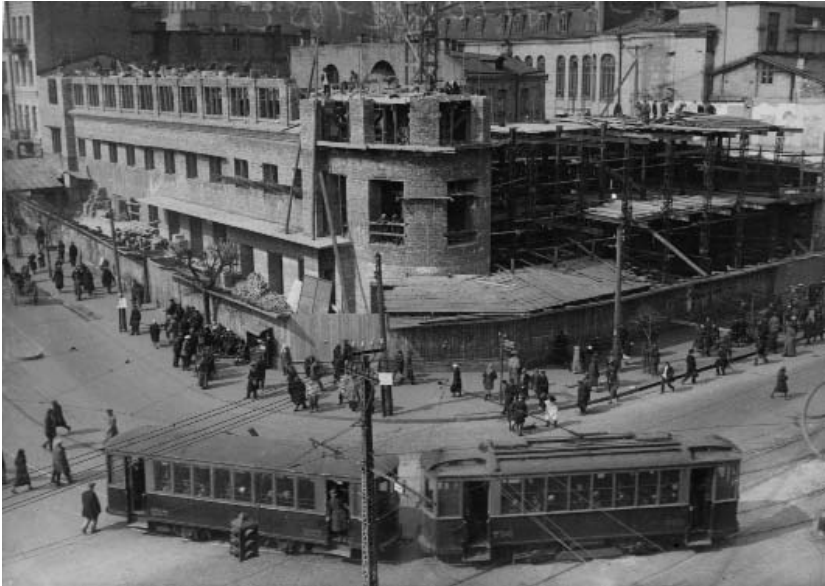
вермагу. В 1913 р. садибу придбав Антон Шанцер, австрійський комерсант, кінопідприємець, власник кількох кінотеатрів у центрі міста, в т.ч. на Хрещатику, 38. За описом майна 1918 р. [4] у фасадному будинку містилися типографія, німецький клуб, концертний зал, складські приміщення, клуб товариства кадрових офіцерів тощо.

У 1931 р. на кутовій ділянці розгорнулося будівництво «Будинку установ № 2» – адміністративної будівлі нового типу. Перший Будинок держустанов у 1929–1931 роках звели на Хрещатику, 5 за проектом Шехоніна та Гареліка. Його фасад був вирішений відповідно до естетики конструктивізму.

Проект Другого будинку державних установ розробили у Київській філії Головаркспуту в 1930 р. у характерних для того часу конструктивістських формах. Його фото, але без зазначення автора, вмістили в альбомі «Будова соціалістичного Києва» (іл. 1) [5], який став своєрідним звітом про успіхи радянського будівництва в місті, а сьогодні залишається неоціненним джерелом про забудову Києва достойничної епохи. Під зображенням цього ж проекту в газеті «Більшовик» архітектором названий М. Холостенко [6], тоді, в 1929–1932 роках – керівник архітектурної секції проектного бюро НКВС УРСР. Утім, ця інформація потребує перевірки, оскільки архітектор у переліку власних робіт цей проект не згадує [7].

ними. Перший поверх займали в 1910-х роках магазини, частину приміщень – готель «Невський». Тут же діяв приватний історичний і науково-анатомічний музей. Наприкінці XIX ст. садибу придбав крупний домовласник – купець Яків Бернер, володар семи цегельних заводів. У 1920-х роках у будинку містилось житло, установи, магазини, III та IV поверхи займала трудшкола № 52 [2]. Але через незадовільний стан будівлю знесли. На межі 1920–1930-х років місце лишалося вільним.

У садибі № 42 на Хрещатику в роки будівництва ЦУМу ще існував триповерховий будинок 1871 р. [3], який зіграв негативну роль у процесі створення універмагу.

Будинок держустанов в процесі будівництва. 1931 р. (?). Фото надано О. Насировою

Відповідно до домінуючих архітектурних тенденцій виразна лаконічна об'ємно-просторова композиція будівлі, що нагадувала корабель, являла собою два зблоковані під прямим кутом контрастні різновисокі об'єми. Семиповерховий об'єм на вул. Леніна (сучасна вул. Б. Хмельницького) мав закруглену баштоподібну наріжну частину, «врізану» у менший за висотою прямокутний зальний закшений об'єм на Хрещатику. Стилiстичі конструктивiзму вiдповiдало і стрічкове закшення основного об'єму, підкреслене міжповерховими поверхнями, виділеними темним кольором.

Роботи здійснювала будівельна контора Цивільбуд. Характерно, що спочатку «Будинок установ № 2» був пайовим товариством, тому будівництво велося за рахунок зібраних коштів і фінансових позик [8]. Стан будівництва та фінансування постійно контролювалися владою, про що свідчать Постанови президії міськради [9]. Але роботи все одно припинилися (іл. 2).

У серпні 1933 р. Президія Київського облвиконкому зобов'язала відповідні служби вжити невідкладних заходів щодо продовження будівництва, але з перепрофілюванням будинку під житло. Було вирішено поділити об'єм на 2 окремі корпуси. Першою чергою будівництва визначили житловий будинок на Хрещатику площею 2500 м², який мали ввести в експлуатацію у 1934 р. Ця програма також не була реалізована [10].

Після перенесення 1934 р. столиці УСРР з Харкова до Києва і зміни статусу міста виникла потреба у додаткових службових приміщеннях для організацій республіканського рівня. Тому будівельні роботи на ділянці були відновлені, але функцію об'єкту знову змінили – тут планували розмістити державні видавництва України. На цьому етапі новобудова була начорно доведена до даху. Проте, в цей самий час її почали критикувати у пресі. Наприклад, зазначалося, що будинок, «врізуючись рогом у тротуар, заважає рухові і створює скупченість на місці перетину двох основних магістралей міста» [11]. Разом із тим, критиці були піддані й власне архітектурні форми: «Маючи архітектурно-художню цінність, цей проект проте розв'язує фасад у надто спрощеному вигляді» [12]. Така риторика була лише відображенням зміни провідної архітектурної течії. Починалася епоха боротьби з формалізмом.

Підкреслимо, що «Дім книги» не був поодиноким прикладом зміни архітектурних форм. У рамках ідеї покращення архітектурного оформлення столичного Києва та боротьби зі «шкідливими проявами псевдоархітектурних примітивів» архітектори отримали завдання переробити фасади деяких важливих об'єктів т.зв. переходового будівництва. Радянська архітектура мала стати красивішою за міста Європи та Америки. «Всі переробки ідуть лінією архітектурного визначення фасаду в стилі, який відповідав би нашій епосі» [13]. В дусі ідеології про кухарку, яка керує державою, суспільству пропонувалося широко залучати радянських людей до утворення оригінального радянського стилю. Приміром, слід було збирати пропозиції робітників щодо їхнього бачення красивих будинків [14].

Не слід забувати, що зміна ідейно-стильових орієнтирів у бік нового класицизму була загальноєвропейською тенденцією стильового руху. Кінець 1920-х і 1930-ті роки пройшли у світі під прапором стилю ар-деко, який вмістив багато течій і напрямків. Його характерною особливістю була підвищена декоративність, включення в насичений візуальний ряд численних елементів ретростилів, монументального мистецтва тощо. У Радянському ж Союзі ідеологізували цей процес, звинувативши конструктивізм в антинародності, буржуазності. Лаконічні й одночасно масштабні форми класицизму найбільше відповідали ідеологічним установкам держави та наочно демонстрували незмінність нового суспільного ладу.

Тож, майже завершений об'єм було вирішено реконструювати. При цьому керівництво республіки визнало за доцільне знову, вже втретє, перепрофілювати будинок, пристосовавши для великого універсального торгівельного закладу. Постановою Раднаркому УСРР № 54 від 21

січня 1935 р. земельну ділянку було передано для спорудження універмагу Вукоопспілки (Всеукраїнської кооперативної спілки) [15]. Згідно з цим документом будівництво мало розпочатися не пізніше 1 січня 1936 р.

Незадовго перед тим, 16 грудня 1934 р., на нараді у голови Київміськради, яка тривала 3,5 години, було поставлене питання стосовно реконструкції будинку під зразковий універмаг. На обговоренні розглядали проект, розроблений у московській 2-й державній майстерні під керівництвом акад. Олексія Щусева архітекторами В. Фідманом (інколи в пресі та документах писали Фрідман, очевидно сплутавши з відомим московським архітектором Данилою Фрідманом) і М. Манусовим. Останній підкреслив важливу річ – на той час у Радянському Союзі були ще відсутні норми на проектування універмагів, це був новий тип будівлі. Тому автори вивчали світовий досвід із проектування крупних універсальних магазинів в Дюссельдорфі, Берліні, Чикаго [16]. Вони запропонували масштабну шестиповерхову будівлю із увігнутим кутом, що мало збільшити площу перед входом та відкрити перспективу двох вулиць. Це рішення, гадаємо, було обрано на контрасті до виступаючого кута у варіанті конструктивізму. Відмітимо, що такий самий прийом увігнутого кута передбачав і нереалізований проект того ж періоду масштабного адміністративного будинку Київенерго на розі Хрещатика та б-ру Т. Шевченка, розроблений архітекторами 3-ї майстерні під керівництвом М. Шехоніна [17].

Фасади універмагу Фідман і Манусов розчленували доричними колонами великого ордеру по всій висоті. Їх самі проектувальники вважали стриманими й спокійними [18]. Хоча ескізне зображення проекту справляє зовсім інше уявлення – занадто масштабне та державне (іл. 3). Будівля, скоріше, нагадує якийсь із варіантів до конкурсного проекту Урядової площі в Києві, який проходив у 1934–1935 роках. Головний вхід доповнила масивна скульптурна група. Фасади планували обличкувати штучним каменем і частково полірованим і колотим гранітом, а в інтер'єрі оформити мармуром, ліпними плафонами та фресками. За задумом архітекторів, інтер'єри також відзначалися масштабністю, в центрі будівлі проектувався світловий двір. Автори мотивували надлишкову декоративність архітектури тим, що вони врахували конструкції існуючої недобудови: «если здание будет снесено, то это развяжет нам руки. Конечно, проект будет не тот, что мы проектировали, а новый» [19].

Незважаючи на нові віяння архітектури, які йшли зі столиці Радянського Союзу, щодо московського проекту було висловлено ряд критичних зауважень. Зокрема, незадовільним здавався фасад з боку вул. Леніна, занадто

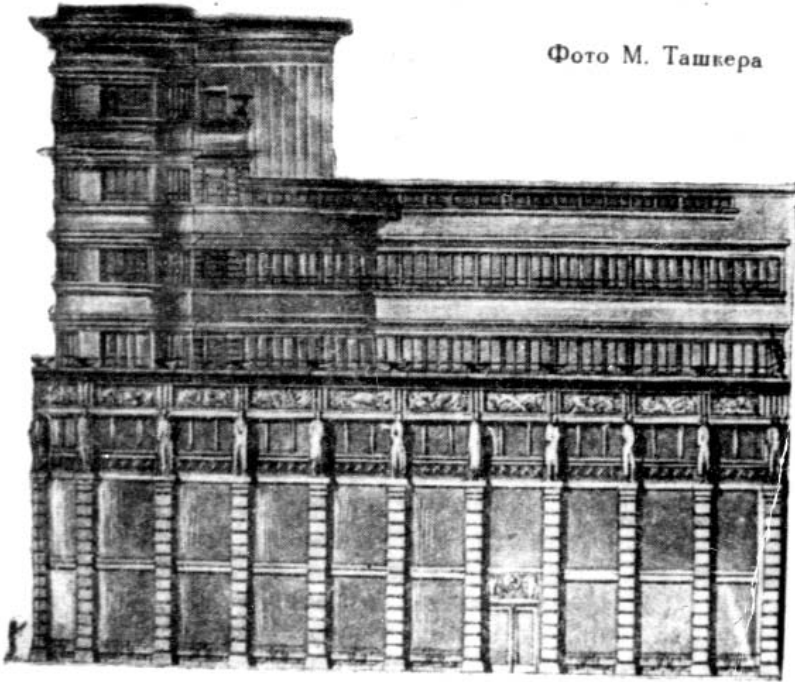
Проект будинку центрального універмагу. Арх.: В. Фідман, М. Манусов (Москва).

Перший варіант. 1934 р. Не реалізований

масштабними за пропорціями сприймалися вхід і головні сходи в інтер'єрі. Пропонувалося або зменшити площі вестибюлю, або розширити саму будівлю: «совещание считает нужным иметь такое разрешение архитектурной задачи, которое дало-бы архитектурное оформление фасадов со стороны улицы Воровского и со стороны улицы Ленина не путем деления здания на отдельные независимые части, а давало-бы единое архитектурное целое» [20]. Народа визнала представлений проект незавершеним, що не приховували й самі автори [21].

Одночасно розглянули проект київських фахівців. Залишається питання, чи здійснювалася ця конкуренція у формі закритого конкурсу. Принаймні, інформації про це ми не маємо. Кияни представили дві роботи. Перший ескізний проект виконав М. Холостенко, на той час вже керівник нещодавно утвореної 1-ї майстерні Київміськради. Наскільки можна зрозуміти з опублікованого зображення (іл. 4) [22], він зберіг композиційну схему проекту 1930 р. (можливо, свого власного, про що йшлося вище) з різновисотними об'ємами і лише задекорував її, додавши пілястри, колони, скульптури, рельєфи.

Другий ескіз під керівництвом М. Холостенка розробили архітектори його майстерні Й. Каракіс і Л. Киселевич (іл. 5) [23]. Передбачалося створення одного парадного фасаду з боку Хрещатика, що було викликано обмеженими умовами кутової ділянки – сусідній будинок на Хрещатику так і не був знесений. З парадного боку будинок мав ефектний і виразний вигляд, хоча, на думку журналістів, не відображав призначення будівлі. З цією тезою сьо-

Проект будинку центрального універмагу. Арх. М. Холостенко (Київ). 1934 р. Не реалізований годні важко погодитися – образ відповідав своєму призначенню аж ніяк не менше, ніж інші проектні роботи. Розвиваючи ідею М. Холостенка з попереднього варіанту, фасад із суцільним заскленням вітрин на рівні I–III поверхів членувався рустованими пілонами, які завершувалися алегоричними скульптурами, над ними проходив ряд фігуративних рельєфів. Однак подібне оформлення сприймалося як штучне вирішення: «Чотири окремо поставлені пілони <...> завершені скульптурами, не справляють враження архітектурного зв'язку з будівлею і не вишукані своїми пропорціями» [24]. Щодо невірності кута вулиць і недостатнього опрацювання фасаду на вул. Леніна, то ці зауваження також були слухними. Зрештою й цей проект був відхилений як такий, що не відповідав поставленим завданням.

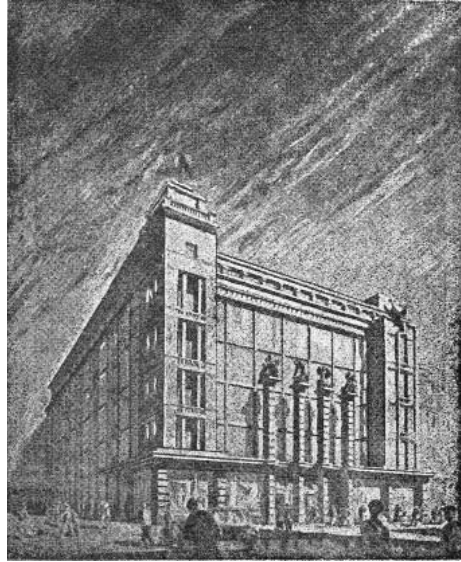
У фонді арх. П. Альошина, який був членом експертної комісії, зберігся важливий для нашої теми документ – «Заключення по представленим проектам здания «Универмага» в гор. Киеве на углу улиц Ленина и Воровского

2/44» [25], який дозволяє проаналізувати всі аргументи на користь обраного проекту. Київська пропозиція передбачала збереження частини існуючої будови, зокрема залізних конструкцій, і лише на перший погляд була економічнішою. Обсяг робіт за обома проектами передбачався майже однаковий. За архітектурними ж та конструктивними якостями кращою визнали московську роботу.

Архітектори з Москви майже повністю переробили первісний відхилений проект з колонадою. Другий варіант зберіг планово-просторову схему, але в ньому колони замінили пілястрами, що дало більш стриманий ефект (іл. 6) [26]. Відмова від колон дозволила простягнути по всій висоті суцільні скляні вітрини, які мали демонструвати товари, а вночі виблискувати вогнями реклами. Наріжна частина втрачала увігнуту форму та вирішувалася більш традиційно – була просто зрізана. При цьому парадний вхід оформлювався багатофігурною скульптурною групою. Попри те, що цей варіант здавався декому з критиків менш вдалим, ніж масштабний перший [27], саме він був взятий за основу. Преса повідомляла, що проект «добробляється авторами за вказівками, одержаними від т.т. Косіора і Постишева» [28].

19 березня 1935 р. Київська міська рада затвердила до виконання перероблений проект московських архітекторів і визначила долю існуючої будівлі: «Вважаючи на те, що закінчений будівництвом будинок <...> ні в якій мірі не відповідає вимогам архітектурного оформлення на розі двох центральних вулиць, визначити за потрібне згаданий будинок розібрати і діляницю, на якій є ця будова, передати для будівництва універмагу, а також додатково передати сусідню садибу по вулиці Воровського, 42 з фасадною частиною будинку на цій садибі, що його займає друкарня. Друкарню переселити до сусіднього приміщення» [29].

Як вже згадувалося, колізії навколо проектного рішення, які призвели до безпрецедентного знесення майже закінченого об'єму, були зумовлені змі-

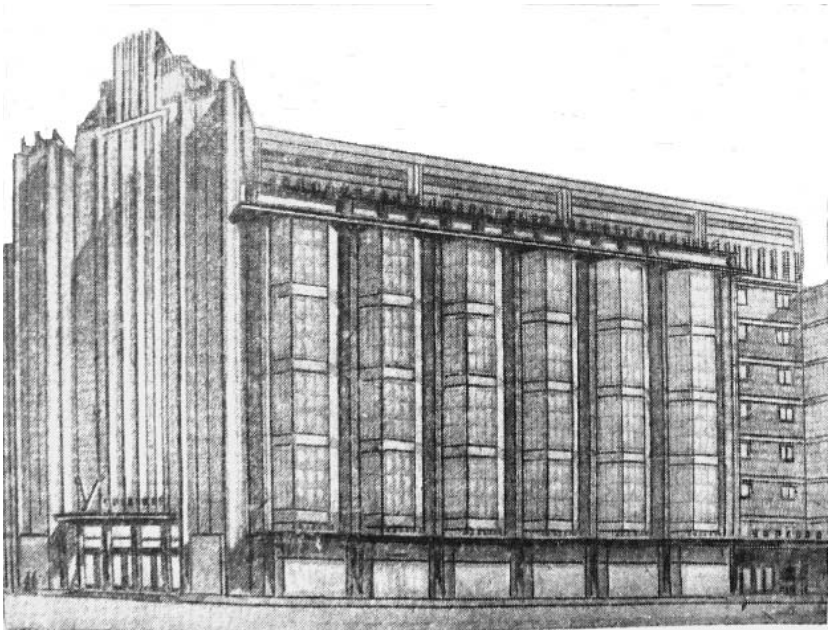
Проект будинку центрального універмагу.
Арх.: Й. Каракіс, Л. Кисельвич (Київ). 1934 р.

Не реалізований

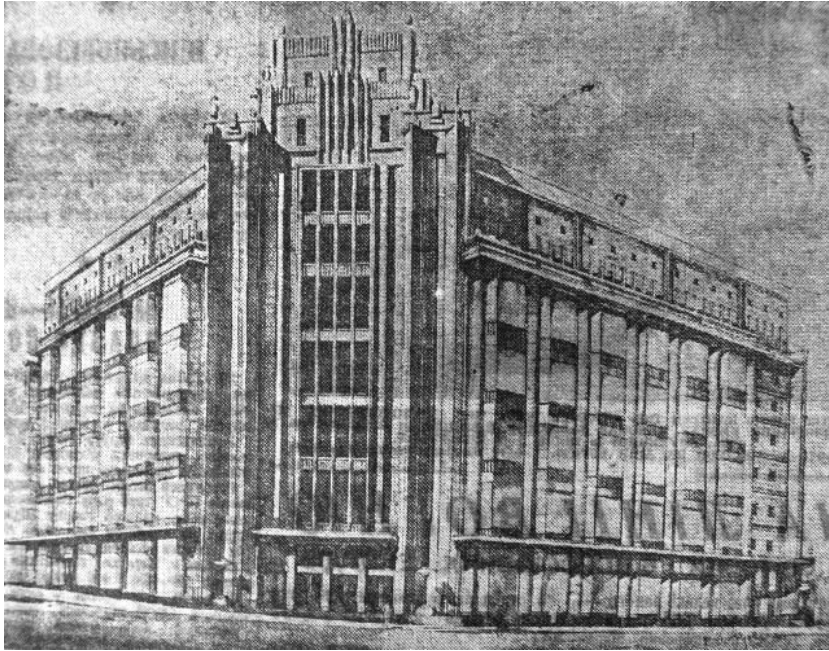
нами у стильовому розвитку радянської архітектури та її ідейно-смысловому наповненні. Первісне конструктивістське рішення було визнано недосконалим, тоді як наступні проекти, виконані на класичній ордерній основі та у формах ар-деко, більше відповідали новій образності архітектури. Журнал «Соціалістичний Київ» зазначав із цього приводу, що владні структури не спинилися «перед зруйнуванням майна збудованого 7-поверхового будинку лише тому, що його архітектурне оформлення не відповідало рівню високих художніх вимог» [30].

Нагадаємо, що в сучасній бібліографії з історії ЦУМу фігурує ще одне ім'я автора – Мецюяна (або Міцеяна), а Манусов взагалі не згадується. Це пов'язано, з одного боку, з дуже складною історією проектування. З іншого, бібліографічні й архівні джерела не містять всієї інформації про хід проектування, зокрема, всі сім ескізних проектів різних років відомі нам лише за газетними публікаціями (за винятком самого першого 1930 р.) Детальні креслення в архівах поки-що не виявлені – очевидно вони не збереглися. Тому доводиться робити деякі припущення.

Проект київського зразкового універмагу № 2 Наркомвнуторгу Союзу, виготовлений архітектором акад. Щусевим.

Проект будинку центрального універмагу. Арх. О. Щусев (Москва). 1935 р. Не реалізований

Проект будинку центрального універмагу. Арх. Мецеян (Москва). 1935 р. Реалізований

Зокрема, в газеті «Комуніст» надрукували проект, автором якого названо самого акад. О. Щусева [31], одного з найвідоміших радянських архітекторів. При ознайомленні з цим малюнком (іл. 7) можна помітити, що автор дещо змінив важкувату наріжну частину будівлі з проекту своїх колег, підніс її над загальним рівнем покрівлі, застосувавши для створення ще більшого вертикального ефекту дрібні пілястри та загострені шпилі. На бічних фасадах розмістив засклені гранчасті еркери, які надали архітектурі особливого динамізму.

У газеті «Більшовик» (1935 р.) автором остаточного варіанту проекту, за яким і велося будівництво (іл. 8), названий архітектор Мецеян. Порівнюючи останні варіанти, можна стверджувати, що він взяв за основу проект О. Щусева, повторив його композицію, поєднання горизонтальних і вертикальних об'ємів, зрізаний кут, аттиковий поверх із невеликими вікнами (для складських приміщень) тощо. Лише дещо змінив оформлення наріжжя та форму вітрин. Незважаючи на проведений аналіз, на сьогодні ми, на жаль, не можемо чітко визначити внесок кожного з учасників проєктувального процесу до створення остаточного образу будівлі.

Роботи розпочав у квітні 1935 р. «Центросоюз», а в листопаді 1935 р. будівництво було передано в систему НКВС. Наприкінці 1935 р. будівни-

цтво на деякий час законсервували, оскільки сусідню типографію не змогли перевести в інше місце. Остаточо технічний проект затвердили лише 7 липня 1936 р., про що свідчить доповідна записка про будівництво універмагу [32]. Новий варіант дозволяв ввести в експлуатацію першу чергу, не розбираючи типографію [33].

Преса зазначала, що, зруйнувавши новий семиповерховий будинок, місто не наважилося знести «потворний будинок друкарні» [34]. Звичайно, особливої потворності у цьому будинку, який не відрізнявся від оточуючої забудови XIX – початку XX ст., не було. Але дійсно в результаті невірності питання довелось переробляти проект, оцінений як блискучий, і «стиснути будівлю», «тобто знищити вдячний задум, якому принесено було в жертву Будинок держустанов» [35].

Введення споруди в експлуатацію планувалося здійснити ще 1 січня 1936 р., але його технічна готовність на 1936 р. становила лише 25 %. І це не зважаючи на всілякі стаханівські місячники до жовтневих свят, що відбувалися на фоні недопостачання матеріалів [36]. На цей час об'єкт будівництва знову змінив відомче підпорядкування, ставши підрозділом Наркомату торгівлі СРСР. Наркому Борисову доручили взяти будівництво під особистий контроль [37]. Спочатку відкриття універмагу перенесли до жовтневих свят 1938 р., оскільки до 20-річного ювілею 1917 р. не встигали. У грудні 1938 р. будівля була закінчена начорно, оформлення фасадів виконано на 80 %. Преса писала, що відкриття готується до 1 жовтня 1939 р., але самі будівельники – тодішній підрядник «Укрторгбуд» – визнавали, що знову не встигають [38]. Але наприкінці року найбільший в Україні промтоварний магазин таки добудували. Загальна вартість його будівництва первісно обраховувалася у 10 млн. крб., що вдвічі перевищувало вартість універмагів, споруджених до цього в Радянському Союзі. В результаті зменшення розмірів будівництво обійшлося у 6,5 млн. крб. [39].

Будинок займав домінуюче положення у комплексі забудови передвоєнного Хрещатика як з огляду на саме місце розташування на розі центральних магістралей, так і завдяки монументально вирішеній баштоподібній наріжній частині. Проте у забудові Хрещатика, який зберігав цілісність архітектурного комплексу другої половини XIX – початку XX ст., а в 1930-ті роки був доповнений лише поодинокими вставками, висотний універмаг різко виділявся. Це дало привід стверджувати, що «будівля не пов'язана з оточенням, занадто відокремлена і суха своєю архітектурою» [40].

Численні фотографії та докладний аналіз архітектури ЦУМу, зроблений в журналі «Архітектура Радянської України», дає можливість уявити автентичний вигляд будівлі [41]. (іл.9) Шестиповерховий на підвалі будинок мав

симетричну об'ємно-просторову композицію, складаючись з двох поставлених під прямим кутом корпусів. Зрізана кутова частина, яка мала форму прямокутної призми, членованої пілонами та вікнами, створювала додатковий простір для руху на перетині вулиць. Вона підвищувалася над обома корпусами (висота 42 м) і завершувалася двома кубоподібними об'ємами. Загальний силует ефектно акцентували вертикальні ліхтарі по кутах центральної башти (демонтовані у 1958–1960 роках). Головний вхід у наріжній частині фланкували 2 вишукані ліхтарі у вигляді колони на масивному п'єдесталі, яку увінчувала ступінчаста капітель з шароподібним плафоном на ній.

На лаконічних фасадах була виявлена конструктивна схема, утворена семиярусною двопрогінною залізобетонною рамою (6 і 12 метрів) з цегляним заповненням. Облицювання виконали з червоного полірованого граніту. Стояки рам (пілони) були встановлені на невисокому цоколі та сягли шостого поверху, де завершувалися розвиненим карнизом. Масив у два поверхи над карнизом являв собою антаблемент, яким декорувався підйом односкілого даху. Прольоти між пілонами заповнювали вишукані гранчасті вікна-еркери, які вдало пов'язувалися з гранчастим профілем пілонів.

Архітектурна критика піддала завершений будинок детальному аналізу, намагаючись відшукати зв'язок зі світовою архітектурою. Зазначалося, зокрема, що «вся схема об'ємної і площинної побудови універмагу являє собою не що інше, як приклад функціонального конструктивізму, поданого за кращим зразком його, так званого, американізму» [42]. Як бачимо, в термінові «американізм», під яким, по суті, мався на увазі саме стиль ар-деко, не бачили нічого негативного. Хоча буквально за кілька абзаців критик вже дорікав авторам ігнорування сусідньої забудови і «ніби навмисне підпорядкування впливові американізму» [43]. Як недолік зазначалося й «велика спрощеність, мертва схема, у зв'язку з чим він нагадує собою скоріше фабричні корпуси, ніж побутовий заклад» [44].

Під час руйнувань у роки II Світової війни ЦУМ горів, але конструкції та фасади залишилися у задовільному стані. План повоєнної реконструкції Хрещатика передбачав його відновлення та включення в новий ансамбль вулиці як важливого формоутворюючого елемента, незважаючи на те, що за своїми стильовими характеристиками будинок виділявся у забудові Хрещатика кінця 1940-х – 1950-х років, контрастуючи з домінуючими тут формами т.зв. сталінського ампіру.

У 1952 р. було розроблено, а в березні 1953 р. розглянуто на засіданні Архітектурної ради міськвиконкому проектне завдання на реконструкцію та розширення ЦУМу. Існувало два його варіанти. Автором завдання виступила група архітекторів, яка здійснювала повоєнну розбу-

дову Хрещатика – О. Малиновський, О. Власов, О. Заваров з Київпроєкту, був залучений І. Гомоляка з Українського відділення «Союзгіпроторгу». Передбачалося розібрання старого карнизу та влаштування нового на висоті об'єму, що прибудовувався. Обличкувати колони планувалося гранітними плитами, знятими з верхніх поверхів. В кутовій частині прибирався шпиль і декорування башти. Для збагачення інтер'єрів до консультацій були залучені А. Добровольський і Б. Приймак. Відомо, що для інтер'єрів ЦУМу відразу після війни скульптор Б. Кратко та його дружина Ж. Діндо створили ряд гіпсових чоловічих і жіночих скульптур на тему збору врожаю [45]. 1946 р. вони підписали з Комбінатом художніх і оздоблювальних робіт трудову угоду на виготовлення декоративної фігури «Збір яблук» для входу ЦУМу [46]. Існувала також фігура збирача винограду.

Експерти, які оцінювали проектне завдання, відмічали його складність і відповідальність. Особливо підкреслювалося, що невірним є рішення щодо підпорядкування ЦУМу будинкові міськради, який саме будувався. Архітектори планували, що універмаг розділить забудову парного боку Хрещатика на дві частини – стару і нову [47]. Можна вважати, що так і сталося – квартал дореволюційної забудови (№ 40–50) переходить до новобудов через будівлю ЦУМу.

Розширення будинку здійснено в 1958–1960 роках за проектом І. Гомоляки та В. Жоги [48]. В результаті реконструкції було змінено оформлення двох верхніх поверхів головних і дворового фасадів. Надбудовані поверхи та прибудований об'єм (на місці зруйнованої вибухом типографії) облицьовували світло-жовтою керамічною плиткою, яка повторювала облицькування сусіднього будинку Київської міської ради (вул. Хрещатик, 36). В такий спосіб рідкісний в архітектурному середовищі Києва приклад громадської споруди в стилі ар-деко був об'єднаний з новим домінуючим образом Хрещатика.

Останні значні роботи на будівлі провели в 1980 р. у ході капітального ремонту (архітектори Гомоляка, Гончарук, Лаврененко, Михайлик) [49]. Обраний варіант проекту передбачав перепланування торговельних залів із урахуванням прогресивної форми торгівлі, але із збереженням архітектурного рішення інтер'єрів. Архітектура фасадів не змінювалася, передбачалося лише очищення бучардованих гранітних плит, виправлення поштукатурених поверхонь і їх пофарбування червоним кольором під граніт Ємельянівського родовища.

Сьогодні, попри суттєві втрати фізичного об'єму ЦУМу, навіть його фрагменти (фасадна стіна) залишаються символом довоєнного Хрещатика і ширше – символом Києва 1930-х років. Попри кардинальну реконструкцію пам'ятки архітектури, вона має зберегти свій пам'яткоохоронний статус і

в майбутньому, оскільки є характерним взірцем еволюції архітектурного стилю в Україні середини 1930-х років і прикладом вдалого розширення в повоєнний час, яке органічно вписало будівлю у нову забудову Хрещатика.

Джерела та література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 41, спр. 80, спр. 2459, спр. 2833.
2. Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 232, арк. 38.
3. Там само, ф. 163, оп. 1, спр. 93.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1636, оп. 6, спр. 830.
5. Будова соціалістичного Києва. 1917–1932. – К., 1932. – С. 159.
6. Гречина М. Творити з допомогою пролетарської громадськості / Архітектор-художник М. Гречина // Більшовик. – 1934. – 3 червня (№108). – С. 3.
7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі – ЦДАМЛМ), ф. 640, оп. 2, спр. 208, арк. 5–7.
8. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5452.
9. Там само, спр. 1600, 2196, 2917.
10. Ковалинський В. Універмаг на Хрещатику // Янус. Нерухомість. – 1998. – № 4 (лютий). – С. 14.
11. Фідман В., Манусов М. Київський універмаг споживчої кооперації // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 2–3. – С. 7.
12. Гречина М. Вказана праця.
13. Риков В. Високохудожньо архітектуру – столичному Києву // Більшовик. – 1934. – 3 липня (№ 151).
14. Гречина М. Вказана праця
15. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6521, арк. 15.
16. Там само, спр. 7917, арк. 9–10.
17. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184.
18. Там само.
19. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 7917, арк. 1.
20. Там само, спр. 6520, арк. 2.
21. Там само, арк. 4.
22. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184, арк. 102; Соціалістичний Київ. – 1936. – № 5–6. – С. 7.
23. Ятко М. Палац культурної торгівлі // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 2–3. – С. 10.
24. Там само.
25. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 457, арк. 20-37.
26. Ятко М. Вказана праця. – С. 9.
27. Там само.
28. Фідман В., Манусов М. Вказана праця. – С. 8.
29. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6520, арк. 8.
30. Барабаш Д. Не припустити нових помилок. Новий столичний універмаг / Д. Барабаш // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 4. – С. 28.
31. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184.
32. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10134, арк. 85.
33. Там само, спр. 11127.
34. Барабаш Д. Вказана праця. – С. 28.
35. Там само. – С. 29.
36. Будівництво Центрального Універмагу. Нерозпорядність Індбуду // Більшовик. – 1936. – 31 жовтня. – С. 3.
37. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 11127, арк. 15.
38. Карпенко Й. До 1 жовтня закінчити будівництво універмагу / Й. Карпенко // Радянський Київ. – 1939. – № 15. – С. 22.

39. Клевайчук П. Новий універмаг у Києві / П.І. Клейвачук // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 1. – С. 9.
40. Там само. – С. 11.
41. Там само. – С. 9–12.
42. Там само. – С. 10.
43. Там само. – С. 11.
44. Там само. – С. 10.
45. ЦДАМЛМ, ф. 330, оп. 1, спр. 29.
46. Там само, спр. 160.
47. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. Р. 4906, оп. 1, спр. 3693.
48. Чорна В. Хрещатик №38/2. Універмаг // Пам'ятки Києва. Путівник. – К., 1998. – С. 10.
49. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 12283.

Мокроусова Е.Г. Киевский ЦУМ – эволюция задумки: от конструктивизма к советскому ар-деко (1930–1939 гг.)

Статья посвящена анализу и выявлению причин многочисленных изменений архитектурного замысла в проектировании Центрального универмага в Киеве. Подчеркивается роль здания ЦУМа как характерного примера переходного этапа киевской архитектуры середины 1930–х гг. Исследование базируется на малоизвестных архивных и литературных источниках.

Ключевые слова: Киев, проектирование, архитектура, стиль, конструктивизм, ар-деко, памятник архитектуры.

Mokrousova O.H. Kyiv CUS – idea's evolution: from constructivism till art-deco in 1930–1939

The article is dedicated to the analysis and finding out of the great amount architect idea changing in the Kyiv Central universal store projecting. It is emphasized that the role of CUS is the example of Kyiv architect passing period. The research is based on the unknown archive and literature sources.

Key words: Kyiv, projecting, architecture, style, constructivism, art-deco, monument

Подано до друку: 28.03.2016 р.

УДК [930.2+069](477)(06)

А.М. ШАМРАЄВА

«Дім спеціалістів» початку 1930-х років
на проспекті Перемоги, 30 у Києві

Статтю присвячено до 80-річчя Будинку спеціалістів у м. Києві. Вперше розглядається на базі архівних джерел невідомий суперечливий розділ у питанні авторства цієї будівлі архітектора В.М. Рикова.

Ключові слова: пам'ятки архітектури, конструктивізм, М. Холостенко, Київ.

У житловій забудові України довоєнного періоду початку 1930-х років незначну частину складають будинки особливого призначення, які мають статус пам'яток архітектури. Проектувалися ці будинки за особливою програмою – квартири збільшених площ, високий рівень благоустрою й оздоблення. У житловому будівництві цього періоду були вироблені раціональні конструктивні та